

Дж. Донцов

(карикатура
Е. Козака)

Д. ДОНЦОВ

ПАТРІОТИЗМ

Л Ъ В І В

1 9 3 6

Квартальник Вістника ч. 1(9)

ПЕРЕДМОВА

Часто люди сперечаються не так за доктрини, як за слова. Головно тому, що різні — а навіть суперечні собі — речі хрестять тим самим імям. Звідси стільки ялових спорів, оснований на непорозумінні.

До таких заплутаних, неточно означених понять належить і поняття патріотизму.

Патріотизм, як ідея, — особливо в наш вік — набрав такої сили, що виступати проти нього не важиться ніхто. Але — багатьом ся ідея невигідна. Отже намагаються вони — як все в таких випадках — затримати голосну назву, але вложити в неї свій, викривлений зміст. Намагаються затемнити ідею, спотворити її. Тому можна властиво говорити про два патріотизми.

Укриті противники патріотизму, що хочуть його розводнити — се прихильники патріотизму піднаціонального, племінного (регіоналісти) і прихильники патріотизму наднаціонального (інтернаціоналісти). Між ними більше стичних точок, ніж здається. І одні, і другі, се — як казав Шевченко — «дядьки отечества чужого». І одні, і другі — люблять свій край, — але підпорядковують його

добро якійсь «вищій спільноті»: як бретонський селянин, що не вміє ні слова по французьки, підпорядковує добро рідного краю — добру Франції; як соціаліст, що підпорядковує добро краю — «вищій спільноті», інтернаціональній на словах, на ділі часто ворожій його нації (III Інтернаціонал).

Говорю тут не про агресивний інтернаціоналізм, що лише свій нарід вважає за носія і державця вищої інтернаціональної правди. Говорю про інтернаціоналізм загумінковців, які дають себе припяти, як пес до ланцюга, до інтернаціональної, чужої правди. Коли нарком юстиції СРСР Криленко заявляє (Ізвестія 12 II), що совітська влада покинула думку Комуністичного Маніфесту (що «робітники не мають рідного краю»); що тепер «товариш Сталін впровадив на ново термін «родина» (вітчина), що стала в нас основним політичним поняттям»; що «наше законодавство» карає кожного члена СРСР за зраду «совітської», себто російської «родини», — коли він то все заявляє, то ясна річ, не визнає над своєю вітчизною ніякої вищої засади. Кризь змінялу «інтернаціональну» етикетку — просвічує инша, національно патріотична московська. Колиж всесоюзній нібито, а на ділі всеросійській вітчизні присягають українці, то їх інтернаціоналізм нічим не ріжниться від загумінковости, від регіоналізму того бретонського селянина. В обох випадках — чужому національному принципіві — не якомусь міжнародному — підпорядковується свій, «домашній». Спільне обом тим «патріотизмам» — регіональному та «інтернаціональному» — те, що обидва ставляють своє на другім пляні.

Очистити поняття патріотизму від того, чим

його засмічують отсі «дядьки отечества чужого» — перша ціль книжки.

І провінціяли, і інтернаціоналісти, ставляючи над поняттям рідного краю якесь «вище», звужують свої патріотичні почування до односторонньої любови до свого. Заперечення чужого — нема.

Гей українець просить не много: волі для рідної мови,
Но не лишає він до всієї Руси і к всім слов'янам любови,—

віршував Драгоманов. І ся «просьба» і ся «любов» до того, що стоїть над ним, що нераз йому вороже, — є незрушимим символом віри всіх провансальських патріотів. Вони вважають сей момент за суттєвий момент почуття патріотизму. Все инше — «шовінізм».

Сей «шовінізм» могли ісповідувати лише — як казав Винниченко — «люди, занадто хоробливо переняті національним почуттям». Люди здорові — повинні були — навіть до Росії Керенського чи большевицької — відкинути «всі образи, всі боли, всю ненависть»: ніякого «проти».

Очистити поняття патріотизму від того сміття, яке вносить в нього отсе драгоманівство одностороннє, сахаринове, безвідпорне — друге завдання книжки.

Провінціальні патріоти гадають, що патріотизм — прищеплюється освітою, знанням; що се одна з способностей душі, зовсім незалежна від инших, від цілої внутрішньої структури людини. Се нісенітниця, яку розвіяти є третє завдання книжки.

Бо засвоїти патріотизм, дійсний патріотизм, немислимо без внутрішнього переродження люди-

ни, яка мусить здобути те, що називається характерністю. Без основного перетворення людської вдачі — ніколи патріотизм «для домашнього вжитку» не стане правдивим патріотизмом...

Друга з тут друкованих статей — з'явилася свого часу в ЛНВ 1930 за січень. Перша — відчит, читаний в кінці минулого року, який стягнув на себе шал злоти провінціальних патріотів. Зайвий доказ, що тези його найвищий час було піднести.

Львів, лютий 1936

Два патріотизми

Рідко яке слово так часто вживалося, як слово — «патріотизм». І рідко в яке слово вкладався такий різнородний зміст, як в се.

Хто оглядав чудовий фільм «Бенгальські Гузари», той бачив там англійський патріотизм: скупчений, такий чулий — за поволокою зовнішньої холодности, — жертвенний, обовязковий, свідомий велитенської відповідальности жменьки англійців за долю й недолу країни з 350 міліонами мешканців. Але та жменька вважає себе за сіль землі. Вона не розпливається в чужім оточенні, віддалена тисячі миль від рідного краю, шанує, на далекій чужині, його звичаї й установи: від короля аж до сода з віскі, польо й теніса, які британські завоювники розносять з собою по всіх закутинах землі.

Се один патріотизм!

А ось другий, патріотизм Квітки Основ'яненка. Сей автор описує зустріч, яку влаштувало цариці «малоросійське дворянство» в Харкові. Квітка нуте: «Сини, заздрісні на своїх батьків, що цілували руку Катерини Великої, 50 літ пізніше, в тій самій салі, з тим самим вірнопідданчим благоговінням удостоїлися поцілувати руку цесаревої Александрі Федоровни» («Город Харьков»).

Квітка теж був патріот. Він так любив рідну мову. Лишив в ній стільки творів. Так кохав Україну. Не менше, як ті британські старшини свою

далеку Англію... Але англійці, на кожній пяді землі, де ступали ногою, витискали печать свого духа і волі... Харківчани часів Квітки — надставляли чоло, щоб чужинець витиснув на нім свою печать.

І одні, і другі — патріоти. Швайцарці, які зломали могутність Габсбурга в своїх високих горах, — були патріоти. Були ними і інші швайцарці, які — в далекім Парижі — мрійно мугикали свої верховинські пісні — але вірою й правдою служили під корогвами короля Людвіка XIV, XV, XVI-го, аж поки у Франції не забракло тих Людвіків... І вони любили свою прекрасну Гельвецію.

Але якийжеж інший був їх патріотизм від патріотизму противників Габсбурга!

Я знав одного жида, інтелігента, що оповідав мені про свіжі напади на своїх співвизнавців: «що за худоба!» — казав і його обличчя викривлювалося безмежною ненавистю й погордою... Ненависть, яка пізніше зродила Уріцких і Троцьких, зродила жидівську солідарність і жертвенність. Знав я й одну українку (натуралізовану в Болгарії), з дуже славної родини, якої «очі заливаються слізьми, коли почує, що Україну, катує червона Москва, що українці вмирають з голоду».

І один і друга — патріоти, але їх патріотизм іншого змісту і напруження. Ся друга — теж велика патріотка, але при обході її ювілею — росіянка, що прийшла її вітати, сказала: — «Чия вона? Болгари кажуть — їх. Українці — уважають своєю. Ми, росіяни, маємо право назвати її нашою»¹⁾.

¹⁾ Тризуб, ч. 46, 1936 стор. 8 і слід.

Так, як «нашим» називають Архипенка, Драгоманова і Анну Стен українці і москалі. Очевидно патріотизм сих патріотів був іншого змісту, аніж, скажім, патріотизм Падеревського, якого — опріч поляків — ніхто ніколи не смів і не міг назвати «нашим»...

Поляки — з точки погляду своїх національних ідеалів — мають всі причини бути гордими на свого Сенкевича і не дозволяють викреслити з нього ні титули, ні коми, ані навіть інтерпретувати його інакше, аніж — в його дусі. Се їх патріотизм. Їх патріотичний ідеал... Інакший був патріотичний ідеал напр. М. Грушевського. Він радив інтерпретувати Шевченка — contra Шевченка; радив українцям і росіянам «підчеркнути ті моменти в його творчості, які говорять про можливість зближення (України з Росією — Д. Д.), спільної праці в ім'я ідеалів гуманності»; радив інтерпретувати Шевченка так, щоби не виглядав він противником російської держави і «всього укладу російського життя»²⁾. І се був свого роду патріотизм, але — інакший!

Я знав одного видатного нашого діяча, горячого патріота, який — при столі і при шклянці — не міг стерпіти ніякої московської пісні, — се ображало його патріотичне ухо і не годилося з його довгими, вділ, козацькими вусами... Скінчив сей діяч в «Сельробі», в партії, яка діставала директиви від Постишева, чи там його попередника, що вуса козацькі патріотам обтинав, часом разом з головою.

А проти нього і Квітки стояв патріотизм —

²⁾ ЛНВ 1914 кн. II М. Грушевський—Шевченкове століття.

Людвіків, бенгальських гузарів, Постишевих, які стягали під свої корогви інших.

Тих прикладів, які показують різницю обох патріотизмів, можна навести більше. Мойсей, що вивів Ізраеля з Єгипетської неволі, наражаючи його на тяжкі терпіння — се один патріотизм. Його противники, що тягли стомленого Ізраеля назад під фараона, де був хліб, хоч було й ярмо — се другий патріотизм.

Італія, побита в 1896 під Адуєю чеколядовими вояками негуса, яка вернувши зза моря, зализувала рани на тіснім своїм півострові, щоби не думати більше про кляту Африку, — се один патріотизм. Другий — патріотизм фашистівської Італії, яка не вагалася кинути рукавичку Англії за пановання на Середземнім Морі.

Німеччина, яка колись переходила Альпи, щоби диктувати свою волю землякам Данта й Макіявеля, часом самому папі — і Німеччина, якої князі навипередки запобігали ласки короля-сонця в Версалі — се різні патріотизми.

Коли ми захочемо провести поділову лінію між ними — то вона буде така: — один патріотизм се той, що в почуттю своєї вищости, ставляє собі ширші завдання; що стремить підбити своїй волі опірну волю інших людей і опірну силу інших земель; що приймає непевність, мов зроджений до того, щоб провадити інших і їм приказувати, рішати проблеми великого формату.

Другий — той, який в почуттю своєї низькості, пристосовується до волі інших; якого засада — сидіти й не рипатися; який не любить непевного, який шукає проводу і команди; якого горяча, але обмежена любов до свого, до рідного — спихає до значіння народу — провінції. З ми-

лим, але провінціальним патріотизмом. Такий патріот гордий — як донедавна італійці — на свої руйни і музеї, як недавно німці на свою музику і Ehrlichkeit (честність); як ми — на козацькі вуса, «рідні» пісні, або на побутовий театр. Сей патріотизм — для домашнього вжитку, — не раз переконаний і завзятий. Але його амбіція і любов — обмежується до річей дрібних. У великих — він з респектом збочує перед іншими. Як недавно венеційській вуличник, простягаючи жебрацьку руку до льорда, що приїздив на відпочиннок до свого палацу на канале гранде... Як колись німці, що громадно затягалися ляндскнехтами на службу чужих володарів, як маршал де Сакс у Франції, або Рененкампи, Бермонти і інші балтицькі барони на службу царя... Як оте Квітчинне «малоросійське дворянство», що трималося рідної старовини, плакало над віршами кобзаря і варениками, але за щастя уважало сміти схилитися до ручки найяснішої царевої на троні Петра... Як духові нащадки того дворянства, які себе замордувати дадуть за апостроф, чи за дату уродни Мазепи, але які щиро пропагують конечну потребу «зіллятися в одну державу полуднево-руського племені з північно-руським» (Куліш); які за щастя уважали, що можуть подати плащ міністрові ССРСР, що ласкаво зіхав до Львова. Як Гренджа Донський, славний поет Закарпаття, що, «його шно хоч відріж — а не схилиться вона, бо такий він іздавна» — аж до того моменту, коли написав гимн на честь голови чеської республіки.

Але хтож відмовить сьому поетові почуття патріотизму, або високошановній пані Омельченко, другій оздобі Закарпаття, яка для просвіти бід-

ного нашого народу видає для нього по українськи книжечки про Бенеша...

Все се також патріотизми — але інші!...

Вони так різняться від себе, як ніжна мелодія Шуберта від Марселези. Як поезія венеційської гондолі з «Санта Лючія» — від вистріленого в небо ліса рук чорних сорочок мусолінівської Італії. Як чула малоросійська оперета — від Крут і Базару.

Певно, не один з нас сушив собі голову проклятим питанням: чому, якій таємничій силі завдячують упривілейовані народи свій патріотизм?

Його напняття, розмах, гордість, широчину? Чому не піддається він нічим впливам? А навпаки, втягає, абсорбує, підпорядковує собі, як регіональні, інші, провінційальні, загумінкові патріотизми, — мов повітряна труба пісок і каміння, щоб закрутити їх в своєму, вирі й шпурнути де схоче?

Одну з тих таємних причин оглядали ми щойно. В становищі, яке зайняла Велика Британія в етіопському конфлікті. Не розділюю тут своїх симпатій, чи антипатій. Уважаю, що невдача фашистської Італії пішлаби на руку лише масонерії, жидівству, Росії і комуні, не нам. Мені йде про інше. Про ту однодушність, з якою ціла громадська думка Англії — за незначними виїмками — дала урядові *carte blanche* — для його політики оборони імперії хоч би ціною війни. Може англійці помиляються. Але — зауважив один француз — коли англійці помиляються, так вже помиляються всі накупі, без виїмку, а через те в останнім рахунку вони таки мають рацію.

Уряд, консерватисти, ліберали, трудовики, жі-

ноцтво, мілітаристи й пацифісти, прихильники і противники Ліги Націй, соціалісти і архієпископ кентерберійський — всі враз виступили проти Італії, всі приплескували висилці Гом Фліту на Середземне Море, як рівнож — найострішим санкціям. Хоч всі, а бодай більшість знала, що треба було якомусь капітанові Його Британської Величності, десь коло Мальти, випити зайву шклянку віскі перед зустрічю з італійським кружляком — і вже готове повторення 1914 року... Хоч знали, що санкції — се нова хвиля безробіття... Ось в чім одна з таємниць сили того патріотизму! В готовості відкинути на бік всякі розважання, всякі огляди на вигоду й спокій, поставити на карту величезну ставку, може ціле діло предків, — коли в грі ціле майбутнє Англії як нації.

Англія побачила в Мусоліні нового Наполеона. Все одно, правильно чи ні. Угода з Наполеоном для Англії неможлива. Отже краще відразу сісти до рішаючої гри, по мужеськи глянути в очі немілому, але неминучому фактові.

І ще на другу таємну причину того патріотизму можна було звернути увагу в тих трагічних подіях.

Англія, толерантна, вирозуміла, флегматична Англія — нагло вибухла якоюсь чисто полудневою, в нас сказалиби, «зоологічною» ненавистю до Італії. Чорні сорочки Мослі не сміли показуватися безкарно на вулицях Лондону. Появу Мусоліні на екрані стрічала неприязними вигуками — звичайно така стримана, опанована англійська публіка...

Мобілізація флоту і мобілізація духа. Кождочасна готовість до скоу, погорда до вигідного

лежання на печі, ось в чім таємна міць сього патріотизму, його істота.

Британець — флегматичний. Напівсплячий, мов той кіт на запічку, що жмурить очі, ніби нічого не чує й не бачить. Іноді навіть дасть себе злегка сіпнути за хвіст. Але хай-но перед ним десь — де ваше око ще нічого не спостерегло — зявиться пес або миша, і вже майте перед собою не лінивого сибарита, а готового до скоку тигра: з випнутими м'язами передніх ніг, з хвостом, що мов ціпом молотить землю, з зловіщими вогнями в очах, з перекривленою зубатою пащекою... Певно, не лише ричать в таких випадках англійці. Вони ще покликаються на статuti Ліги Націй, на інтереси гуманності й цивілізації (які в думках англійців завше покриваються з інтересами імперії). Та се справи не міняє. Постава Болдвіна, Гоара чи Ідена — в ті критичні часи — була ідентична з поставою того kota чи тигра.

Інші Болдвіни, не британські, насичені иншим патріотизмом — роблять инакше в таких випадках. Коли бачуть готового до нападу пса, беруть клантик паперу і старанно виводять напр. таке: »Дорогий товаришу Сталін, невжеж ви не розумієте, що інтереси людськості, її щастя, а рівнож свята доктрина соціалізму, якуж і ви визнаєте, добро України, на якімжеж і вам залежить, вимагають згідного пожиття між котом і псом, або між котом і мишею?» і т. д., як промовляє вже від десятиох літ, наче »дзяд до образу« Володимир Винниченко до Ц. К. Ком. Партії. Якаж різниця в тих двох патріотизмах — національним і загумінковим? Що один мудрий, а другий дурний? Почасті, але не те творить головну між ними різницю. Головне — що один не боїться

з печі скочити, а другого — з неї кочергою не зігнати...

Тут приходить в гру щось більше, аніж розум. *Довгаль* пише про се: »фільософи інтелектуалістичної школи звичайно на се не звертають уваги. Вони трактують душу одиниці як певну систему ідеї і помінають факт, що велика її частина теж складається з прагнень... Він уявляє собі нарід, в яким інтернаціональній ідеї опанували душі половини того народу, патріотичноюж лишилася тільки друга половина. Повсталиби тоді непорозуміння і дискусії, ідея народу булаби жива, присутна в усіх умах. Але природа почуття, звязана з тою ідеєю, булаб ріжна і зовсім инакша в кожній з тих половин людности. З одного боку — почуття привязаності й посвяти, з другого — нехиті, ненависти або байдужості (себто брак почуття). Зусилля одної половини, що мала за ціль заховання народу як єдності, параліжувалаби і їм протиставлясаби байдужість або спротив другої половини, яка стремілаби переломати границі національної відрубности, усуваласаби від співділання в національним чині, лучиласаби з своїми інтернаціоналістичними співвизнавцями в инших країнах. В таких умовах, хочби всі були навіть досконало думачими людьми і прагнули добра цілого людського роду, нарід бувби дуже слабкий і мабуть яко такий хутко переставби існувати. Бо, хоч обидві половини й любилиби свій нарід, але інтернаціоналісти не розрізнялиб »добра всіх« від добра цілости, себто нації. Для них не було народу, як цілости, як чогось, даліко більшого від суми живучих одиниць. Для них добробут — і то матеріальний добробут всіх живучих, або лише

їх більшості — був чимсь, чим не вільно було жертвувати для майбутнього. Народи, яких верхівка має таке поняття про «щастя всіх» — недовговічні³⁾).

Супроти конечности вибору між добром всіх і добром цілости — знайшовся бельгійський нарід в 1914 році. «Чи не є правдоподібне — питається Довгаль — що колиб бельгійський нарід згодився на пановання німців, то матеріальний добробут всіх живучих горожан Бельгії мігби навіть зрости, не зменшитися? Навпаки, вибір, який зробили бельгійці, не лише потягнув утрату життя великого числа горожан і гіркі терпіння для решти, але вимагав і великих матеріальних жертв на те, щоби могла бути втримана цілість, могла розвиватися як незалежний нарід. Були й такі, які казали, що моглиби так само добре жити під німецьким панованням, бо прави́либи ними що найменше так само добре, а може й ліпше, аніж їх власний уряд; що для Бельгії булоб ліпше, колиб увійшла до групи німецьких державок як член федерації». Але бельгійці вибрали інший вихід, бо в них власне глибоко вкорінився той другий патріотизм, що дбав не про користи моменту, не про матеріальний добробут, не про добро всіх, лише про тревалість народу як незалежної цілости⁴⁾...

Перший патріотизм дбає про так званий добробут одиниць чи кляс, хочби нарід як цілість — згинув, бо любить перш сей добробут, а потім Бельгію чи Німеччину залежно від того, де той добробут знайде. *Ubi bene, ibi patria.*

³⁾ William Mc Dougall — *Psychologia grupy* Lwów 1930 стор. 292 і слід.

⁴⁾ *ibid.* стор. 294.

Не йде мені про війну. Йде про загальне наставлення, про настрої сього патріотизму. Йде про дві річі: перше, про розуміння, що світ є світ конфліктів, не іділій, не вигоди. Друге, — що треба любити своє, напр. любити свою прекрасну Срібну Землю Закарпаття, але — любити лише її, а не, скажимо, водночас Прагу.

Ось підстави того вищого патріотизму. Хто їх не має, той скорше чи пізніше знизиться до ролі панегіристів: Тичини, Гренджи Донського і інших, або коли хочете актуальнішого прикладу, — до ролі раса Гукси.

Візьмім Росію — давню й теперішню. В нас вона є предметом адорації. Але адорують в ній якраз те, що варта відкинути. Не зауважають, натомиць, тих рис, які зробили з неї великий нарід. Не зауважають рис вищого, не загумінкового патріотизму.

Сі риси — се⁴ передусім цілостність, нероздвоєність, виключність, шовіністичність російського патріотизму. Сим імпував він і своїм і чужим, навіть європейським снобам. «Аз есм Господь Бог той да не будуть тобі бозі інші, разві мене» — сі слова трискають горячим приском з усіх маніфестів, заяв і постанов царів і комісарів, з часописів, з сторінок російської літератури колишньої й теперішньої.

Сим той патріотизм так страшенно ріжнився від нашого. В нас — так часто — замість власного Бога — тісною юрбою товпилися нераз на покуті чужі: чи то словянство, чи Союз Народів, соціяльна революція, чи Схід Європи, чи ще щось інше. Многобожність була і в Елладі і в Римі. Але там всеж хтось тримав булаву, — Зевс чи

Юпітер. В нас була демократія, голови не було — було безголова навіть на Олімпі.

Ось постать царя Миколи I-го. Виїмково цілостна. Як устрій держави він визнавав абсолютну монархію або республіку. Гібридною формою конституційної монархії — гидився. З тих самих причин не хотів визнати унії, визнаючи православ'я і римське католицитво. Можна було боротися з ним і з ідеєю, якої був блискучим втіленням. Але треба признати, що мав стиль, почуття власного права з ласки Божої. Як домптер в клітку до левів, входив серед увязнених декабристів. І завше ті ломилися морально, майже завше кінчали актом каяття — «припадали до стіп Його Величності»... Так робили декабристи, Бакунін, Кельсєв, співробітник Герцена й інші. Віра в свою місію, ідею, певність себе — ось чим колись імпуновав царат.

І то навіть чужим. Ева Бальзак, уроджена Жевуська, пише в 1851 до одного знайомого про чар, який робила на Бальзака постать царя: «Перед смертю він обдумував новий твір, де мав пищити перверзні революційні доктрини, що від кількох років підточують нашу суспільну будову... Цар Микола був предметом його особливого культу. Він дивився на нього, як на єдиного представника в Європі — спасенної засади авторитету. Бальзак все мав перед собою бюст царя, він казав, що йому ставало легше на серці, оглядаючи сю чудову голову, що вона заспокоювала його журбу за майбутнє Європи, що в сім імператорським погляді було щось величавого, незрушимого, що мусіло вдарити маси, як жива маніфестація божеської думки...⁵⁾». В Миколі I-м втілювалася

⁵⁾ Лц 9 XI 1934.

ідея, яка триста літ накидала себе мільонам людей. Було се безумовне переконання в своїй вищості, в покликанню — панувати, вязати й ршати, милувати й карати, в вищості своєї породи і породи народу, над яким панував. Гордість невільника — служити під таким великим володарем — входила як сутевий складник в почуття патріотизму, росіян, які дивилися на себе як на вищу расу. Се почуття вищості одідичили по цараті й большевики. І так, як царат, голомшнв наш загумінковий патріотизм, викликаючи захоплення у Куліша — до царів, у Костомарова — до російського народу, — так тою самою зброєю голомшать теперішній наш загумінковий патріотизм большевики з їх новим декальгогом, з новою інквізицією, з новими Четьми Мишеями, з новим цезарем і папою в одній особі, з догмою безпомилковости. Слова «да не будуть тобі бози інії разві мене» — не звучать як жарт в устах наслідників Романових...

Той самий дух виключности і власної вищости віє і від цілої російської літератури — від Тургенева, Пушкіна, Белінського, який, сам переслідуваний царатом, — приплескував йому за те, що заслав Шевченка. Національна гордість, претенсії панувати над іншими, над світом — голосною луною відбивається від творів Блока і Бабеля.

І перед сею силою не витримала душа многих наших сучасників, як перед силою Миколи I-го заломилися Квітка, Костомарів і Драгоманів, що писав:

Ти русин північний, один з всіх братів
Велике зложив государство
Нехай же та сила послужить на поміч
Слабшим братам у словянстві,

Гуманісти, вороги сили, як ідеалу для свого народу, — завше, як «слабші» схилили голову перед силою чужого. Їм імпонував розмах тої сили, їх сліпіла жагучість тої віри, що спалила їх власну, що розторочила їх — ота «московська сила — велика, велитенська, фатальна» — як писав Хвильовий; яка «жісткі і нерви дерла нам, немов залізним терпугом» — як плакався Сосяра; яка «ломить нас і наказує йти куди хочеш», навіть «стріляти до мети, яку недавно будували своїми власними руками як певний щит» — як звірюється Антопенко-Давидович...

Ся фатальна віра розіла й зломилла цілий наш ясний і бадьорий патріотизм 1917, що взяв собі за символ Володимирів Тризуб. Сяж віра, пів віку тому, зломилла збуджений Шевченком козацький патріотизм. Сяж віра загнала нас назад у вузький хлів провінціалізму — з мовою, апострофами, причинками до причинків, з піснями, фольклором, етнографією, серпом і молотом і плугом, — залишаючи собі меч і перо: два найважливіші знаряддя пануючих — вояка і жреця, того, що укладає обовязкове для всіх «вірую» і того, що стинає еретиків, що проти того «вірую» повстають.

Що лежить в основі того патріотизму — Миколи І, большевиків, бельгійців? Нічого, тільки віра в своє право первородства, в вищість, в право порядкувати, володіти своєю землею, або світом; в готовості на всякі жертви для сеї ідеї, чи примхи, в погорді до вигоди; в абсолютнім Зась всякому, хто хотівби зіпхнути їх з їх становища, в готовості до скоку; в розлеглих їх забаганок, в відчужанні, що ті забаганки здобуваються найбільшими зу-

силлями і жертвами, в готовості на шх, в переконанні, що світ — се арена конфліктів, не ідилії.

«З усіх форм суспільного протиставлення — каже Довгаль — конфлікт і боротьба найсильніше ділають на розвій національної свідомості і національного характеру, бо перед зором всіх одиниць ставлять спільну ціль, а сеж передумова, щоб осягнути найвищий ступень напняття збірної психічної активності і волі. В сих умовинах ідея нації і воля, що прямує до її оборони... запановують над всім в умі одиниці»⁶⁾.

Про вагу «протиставлення» для формовання національної душі, говорить і инший автор, француз: патріотична «пристрасть складається з двох відрухів... Спочатку людина стверджує в серці певну подібність, свою певну спільність з иншими людьми. Вона говорить: «сі люди тої самої породи, що й я». Або: «вони мають ті самі інтереси, що й я, ті самі спомини, ті самі сподіванки». Воїна каже: «вони мої брати». Потім, вона збирає тих людей, подібних до неї, зачеркує довкруги них коло і відділяє їх від «тих, що не є її братами»... Всяка нація повстає тоді, коли складається з тих двох відрухів. Подібне лучиться з подібним, потім відділяється від неподібного». Сей процес спостерігаємо в усій природі. Всяка збірна істота му-сить мати волю зеднатися і волю протиставитися: любов і ненависть⁷⁾.

Те саме иншими словами сказав італієць Парето: «привязання до своєї віри і відраза до віри чужинської є, назагал, показником інтензивного

⁶⁾ W. Mc. Dougall op. cit. стор. 285.

⁷⁾ Julien Benda — Discours à la nation européenne d'oct. 285-7.

відчуття своєї власної віри. Добре, що люди чини мають і се привязання і сю відразу⁸⁾.

Навмисне підкреслюю тут слово відчуття. Бо не можна уважати ідею, саму ідею за порушуючу силу наших вчинків. «Самі ідеї — тої мотивуючої сили не мають. Уявлення якогось предмету аж тоді стає імпульсом до чину, коли уявлений предмет стане предметом якогось тривкого почування, предметом любови, ненависти, адорації або погорди. Розум грає другорядну ролю...⁹⁾»

В нас дуже багато балакають про «свідомий розум», як стимул до чину, як підставу, на якій будується патріотизм. На мою думку, краще про се сказав Остин Чемберлен, знаний політик Великої Британії, член нації, якій мабуть ніхто не відмовить почуття патріотизму. Як міністр закордонних справ, ось що заявив він в Женеві на трибуні Союзу Народів: — «те, що пхає нас англійців до чину, се — традиції, привязання, пересуди, емоції або почування. Рідко коли — віч-на-віч з великою проблемою ми даємо себе вести суворій логіці філософа чи історика, які студіюють в спокою, здалека від гамору щоденного життя¹⁰⁾».

Прекрасним прикладом примінення сеї філософії в життю — може служити напр. сцена з уже названих «Бенгальських гузарів». В тюрмі у противника, наймолодший, готовий заломитися перед грозьбою тортур — кидає блюзнірчі слова на Англію: він не знає — до якого чорта має берегти її воєнних таємниць в тій далекій Індії? Тоді встає

⁸⁾ V. Pareto—*Traité de Sociologie générale* § 1853.

⁹⁾ W. Mc. Dougall—*op. cit.* стор. 282.

¹⁰⁾ *Matin* 15 X 1935.

Купер — Мак Грегори і хоче йому се логічно витолкувати, намагаючися повторити тираду, яку колись чув від майора, — чого треба бути вірним прапорові, не зраджувати своїй країні і пр. Се йому слабо вдається, він не може звязати двох слів, і — на скріплення своїх доказів ударом п'ястука збиває молокососа-еретика з ніг. Ось спосіб поступовання народу, до якого належать ті гузари, той Чемберлен. Ось їх патріотизм. В нас багато говорять про «стихийну волю і свідому волю». Перша мовляв — спонтанна, незорганізована, без ясных цілей. Друга, зорганізована, з певними цілями. «Трагедією є, коли в політичній житті веде перед стихійна, а не свідомо воля»¹¹⁾. Та «свідомо воля», мовляв, мусить бути і підставою патріотизму. Але я таки схилиюся до думки Чемберлена. Річ ясна, що кожда воля мусить бути усвідомлена. Але не до того степеня, щоб те усвідомлення, вивертаючи на бік всі «за» і «проти», забивало всяку волю і всякий стимул чину! Та «неусвідомлена» воля, «неусвідомлена» любов до свого краю — добре провадить і Чемберлена, і Мак Грегори і мільони їм подібних, є дійсним організуючим чинником. Тимчасом, коли нпр. «усвідомлена» воля соціалістів — веде їх простісінько до національної зради — в табор інтернаціоналу. Се, мабуть, не випадок, що про значіння «свідомої волі» і про першенство «розуму» над чуттям — говорять якраз ті, які так охоче підлягають всякій чужій волі, які з цілим своїм суверенним розумом такі безрадни перед аргументами противника.

¹¹⁾ Українські Вісти 7 II 6. р. звіт з відчиту др. В. Старосольського про «розум і волю».

Читайте чолобитні Винниченка чи Тичини, чи кого іншого, чи спить в них розум? Ні, кождий з них добре уявляє собі катастрофу, що несе більшевизм на Україну. Але щож, коли у них з особою Сталіна не вяжеться трівке почуття ненависти, яке вяжеться напр. з особою Мусоліні в англійській вулиці; яке вяжеться в Сталіна з уявою про Україну... Тим чолобитникам чуже почуття самопошани, зневаги, почуття своєї вищости. Тому і не повстає в них ніякий імпульс до чину, до того чину — який є прикметою вищого патріотизму... А коли і є якесь почуття в тих чолобитників, то скорше почуття своєї нищости. В такому випадку се почуття стає стимулом до чину — але до чину самопониження, самоопльовання... Се те почуття нищости, яке унормоване, у виді лояльності до царя, — керувало вчинками малоросійського дворянства за Квітки-Основ'яненка... Запевно, в положенні Англії не була ні Фінляндія, ні Чехія: Тим не менш вони здобулися на реакцію проти Росії чи проти — Австрії, на вияв свого — якогось инакшого патріотизму, аніж згадані щойно сталінські панеґіристи!

Мені скажуть: ні Винниченко, ні Тичина, не були в положенні Ідена. Запевно! Не був в його положенні і Шевченко. Але тим не менше, в нім жило те саме патріотичне почуття, що в бельгійців, що в Ідена, що в англійців, коли він писав «караюсь, мучуся, але не каюсь». Коли під гнівним оком поста розсипалася мов нежива, потуга царату, яким погорджував, якого ненавидів... Патріотизм «Сну», «Кавказу» і «Заповіту», був инший, аніж патріотизм Гренджи Донського чи Сосюри. Коли Шевченко і писав оди, то до

Гуса. Нашіж закарпатські патріоти до Гуса оди не написалиби, бо не був він ані президентом ані навіть міністром чеської республіки... Патріотизм Квітки, який любив свою країну і — царя; патріотизм Винниченка, який любив свою країну — і Сталіна; патріотизм Гренджи Донського, який любив свою країну і — Масарика; патріотизм отих швайцарців, які любили свою верховину і — Людвіків французьких; патріотизм Драгоманова, який любив свою країну, і — як маму рідну — велику Росію; патріотизм соціалістів, які любили свою країну — і людскість, інтернаціонал чи Лігу Націй; які страшно тішуться, коли їм удасться знайти неіснуючий закон розкладу держав, і повстання якихсь надрядних, наддержавних формацій, се патріотизм провінціяла, рідного загумінку. Патріотизм селянина, який любить свою Полтавщину чи Бретань, але так само вищу спільноту — Москву чи короля в Парижі. Се патріотизм рідної дзвінниці, яка ніколи не є йому головним осередком. Патріотизм, що завше молиться на якусь столицю, якому завше міродатним буде її мода, смак, добрий тон, навіть мова. Патріотизм племені, не нації — регіоналізм.

Щоби знайти якийсь зрозумілий символ, скажу так: один патріотизм — льокальний, місцевий — се патріотизм середньовічного біргера-міщанина, який журиться лише вузькими справами свого оточеного мурами міста, але залишає лицарям, що сидять по своїх замках мов вірли в гнізді — розбиватися по великих, битих шляхах. Другий патріотизм — власне патріотизм тих лицарів, пануючої верстви, яка диктує біргерові-міщанинові, які і скільки податків має платити, якої віри — католицької чи гугенотської — триматися

(*cujus regio ejus religio*) і якому королеві — англійському Едвардові чи французькому Карлові служити... Се все були для біргера-міщанина річі абстрактні і неважні, він журився лише своїм майном, своїми достатками...

Коли греки — послы царя — принесли Святослави — щоб здихатися його — «злато і паволоки», князь не глянувши, віддав їх своїм «отрокам». Колиж нові послы принесли йому меч і зброю, він радо прийняв їх і тишився ними. І донесли послы цареві: «лют се муж хоче бити, як ім'я не брежеть, а оружје смлеть». Се був один патріотизм. Другий — був патріотизм «татарських людей», яким байдуже було, хто «оружје смлеть» — їх князь чи хан, аби зберегти своє «ім'я». Символи двох патріотизмів — добробут і пановання.

Я сказавби, що в сім обнаженім від всяких доктрин, голім інстинкті пановання — і лежить суть того патріотизму, який ми подивляємо в англійців, в бельгійців, в росіян. Старий *Мольке* дивувався, що доктрини, якими Франція звойовувала Німеччину — мінялися. То з'являвся француз за Реном, як вояк правдивої віри, то як вояк революції, то цивілізації, а все — з одною метою підбити сусіда. Кіплінг в своїх оповіданнях потрапив зіскребти брехливо-балакучу хвилеву шкіру і знайти під людиною з часів машини — людину Гомера і Біблії... Людина з своїми інстинктами є завше та сама. І коли ви читаєте напр. совітського письменника Бабеля — «Кон-армія», яка вогнем і мечем перейшла Україну, то з нього на вас визирає не людина ССРСР, але людина з Біблії.

В мої студентські часи в Петербурзі, стрів я одного російського соціяліста, людину, енергійну

і жертвенну. Коли він зазнав мисля з цілями українського національного руху — ніколи не забуду як блиснули його очі і як він ледви пануючи над собою, скрикнув: — «Ага, так ось такі ваші цілі, ось чого ви чекаєте від повалення царату... Ну, добре — на другий день по революції ми з вами ще поговоримо!». І в його очах миготів вже тоді весь фанатизм і вся ненависть до нас і Керенського, і Леніна, і Дзержинського, і Постишева!

Очевидно, в публичних виступах, оті предтечі Дзержинських вистерігалися говорити просто — «ми з вами порухуємося», з вами — з українцями. Так «розпускати язика» — було б і недемократично, і неполітично. Як писав знаний правник, Вальтер Роде — ніколи не каже переможець до подоланого: «ми хочемо щоби тебе не було, отже ти є зрадник». Хитрун каже: «Тому, що ти зрадник, ми хочемо, щоби тебе не було». Тому большевики насамперед подбали про льогічне виправдання своєї політики супроти нас. Вони проголосили, що йдуть порухуватися з нашою «контрреволюцією», коли з димом пускали наші села; або з «наймитами закордонного капіталу», коли сараною налітали на країну «ставків, млинків і вишневих садків». Але суть від того не мінялася. Так колись горди озброєних північних французів сплюндрували вогнем і мечем багату країну альбігенських «еретиків» — офіційно за те, що ті були маніхейцями (себто приписували створення світу двом засадам, добрій і злій, Богові і дияволу), на ділі «тому, що так завше буває: хто мав багатства, але не вмів їх боронити, мусів бачити, як їх йому рабував той, хто хоч бідний, мав енергію до боротьби і перемоги»¹²).

¹²) Vilfredo Pareto — op. cit. § 2516.

Річ ясна, оте своє «ми з вами поговоримо» — оту милу розмову пізніше умотивовували предтечі Держинського різними прекрасними гаслами. Але не свою ненависть логічно випроваджували вони з своїх теорій, а своїми теоріями пізніше прикривали ту первісну незнищиму ненависть — свій чисто емоційний патріотизм. Се позасвідоме — се душевне наставлення, душевна конструкція накинута себе — є праджерело того патріотизму. Воно — найважливіше, воно — міродатіє. Решта — лаштунки, маски. Коли упокорена німецька делегація, з Ерицбергером на чолі, перейшовши німецькі лінії в осені 1918 року, простувала до маленького ліску, де чекав їх в салюнагоні французький маршал Фош, німці опинилися перед салюнком — Наполеона III-го. Фош хотів змазати ганьбу 1871 року, і показав, може нехотячи, що в сім страшнім конфлікті не французька республіка бореться з німецьким цесарством, не захід зі сходом, не цивілізація з культурою — а вічні і однакові вчора і нині — інстинкти двох пануючих рас; однакові вчора і нині, незалежні від їх кожодчасної форми. А коли розбита Франція в 1871 по абдикації Наполеона, питалася Бісмарка, що все йшов наперед — з кимжеж він воює, коли Наполеон зрікся, — той відповів — з королем Людвіком XIV-им. А лорд Іден заявив, що стара Англія буде гостинна для Мусоліні і охоче — в разі потреби — дасть йому притулок, як колись Наполеонові на св. Олені. Бачите, яку зникаючу роллю грають в сих патріотизмах идеології, теорії, і слова?

Ще маркантніший приклад. В спомінах Бесідовського, один з учасників наїзду совітської кінноти на Україну, оповідає, як вони паціфіку-

вали наше село, як з димом пускали хати, а на Соловки гонили — селян. І пише: «ієраз мені здавалося, що я команду гузарами Міхельсона, що приборкували селянське повстання Пугачова». Хто був Міхельсон? Се був генерал Катерини II-ої, якому було доручено розбити й розпорошити банди Пугачова. Идеологія, якою прикривав свій рейд Міхельсон була цілком противна і навіть ворожа большевицькому завоювникові України. Міхельсон був слуга цариці, а Пугачов — звеличується в большевиків як революціонер, бо де йшов, проголошував знесення панщини, кріпацтва... А большевики — в їх уяві — нищили наше контрреволюційне село. І всеж — совітський соціалістичний письменник — кавалерист на Україні — уявляв себе гузаром Міхельсона! Аберация? Ні! Лише доказ — яку малу роллю в розумовій мотивації тих патріотів грають слова і програми. Перед ним лежали українські селянські джунглі, як перед генералом Катерини — надволжанські джунглі — широкої маси отих біргерів-міщан, орачів-селян, — маси, над якими панує вища верства, аристократія, чи вищий парід білої кости — і він карав бунт тої черни проти нових — в їх власній уяві — лицарів, яким чернь мусіла платити данину, як катериненські кріпаки. Правдивою причиною його діяльності було оте підсвідоме почуття своєї вищости, приналежності до вибраної пануючої верстви або народу... Так мусіли себе почувати на Україні генерали Петра I-го, легіони маршала Лютєя в Мароко, Кіченєра в Судані або Граціані в Абіссинії. Те почуття сили, права панувати ділає тут, не та чи инша ідея — бо як бачимо — той совітський письменник сам властиво не знає, яка ідея рухає ним,

плутає часи, противників, епохи, верстви, як плу-
тали їх Іден, Бісмарк, Фош. Лишається тільки ота
гола жага вищої касті, яка потім вже добирає
оправдання для неї: добирає логічного обґрун-
товання для свого не-логічного почуття патрі-
отизму. Колиб вовк, що пориває ягня, міг гово-
рити, він теж видумавби якусь прекрасну теорію,
щоб оправдати свій вчинок. Як знаємо в байці про
вовка і ягня, сей перший навіть старається ді-
брати таких аргументів. І напrawdę, вони не зву-
чать менше переконуючо аніж аргументи Сталіна чи
Кіченера. Не треба думати, що та підсвідома воля
— утриматися за всяку ціну — є підставою лише за-
чипного патріотизму. Так само й оборо-
ного. Джерело патріотизму Іспанії, що боролася
з Наполеоном, або патріотизму українського села
і міста — було те саме. Ріжні висувалися логічні
оправдання того бажання самоутвердження: обо-
рона віри (XVII вік), свободи проти деспотії (пер-
ша половина XVIII), оборона осілої цивілізації про-
ти номадів (XX вік) — суть справи від того не
змінялася. Так само як не мінялася суть справи для
росіян від того, чи на Україну наїздили генерали
Петра I-го чи III-го інтернаціоналу. Щасливі ті,
що бачуть життя таким, яким воно є, без маскара-
ди і фраз. І смішні ті, які дійсно прикладають ва-
гу до вовчих теорій і аргументів, які доводять, що
власнаж теорія того чи іншого Міхельсона забор-
оняє йому таке нечемне поступовання. Як два
рази два чотири — ясно, що соціаліст так поступати
не може! Не можливож, щоби два рази два
було на Україні — п'ять! Сеж суперечить льо-
гіці математики чи соціалізму! Тим убогим ду-
хам придаласяб глибока увага Гобса: колиб від
того, чи два рази два є чотири чи п'ять, залежали

інтереси мільонів, то за те чотири чи п'ять билясяб
і кривавилисяб тисячі людей — точнісінько так як
кривавляться за Маркса чи за Тризуб. Не розум,
не калькуляція, не теорія лежить в основі патрі-
отизму. В його основі лежить почуття — голе, без-
мотивне почуття: — панувати. Почуття, якого ніко-
ли не зрозуміють ті, що «розумом» гадають розвя-
зати — зовсім не розумової, не логічної природи
спори. Чи в них говорить нерозум? Часто, але
часто й самообман, коли — закоханий в спокою —
змушує себе вірити в гарні слова, яких ніколи не
ощаджують убогим духом — Міхельсоні.

Італійський соціолог каже: «Люди мають ду-
же яскраво виражене бажання надати логічну
політуру своїм акціям, і а постеріорі винахо-
дити для них причини, які одначе ніколи не є прав-
діві¹³⁾».

А інші люди — мають непереможну охоту віри-
ти в ті неправдиві причини як в дійсні. Напр., що
большевізм напrawdę підбивав Україну, щоб її ви-
зволити. *Vulgus vult decipri, ergo decipiatur.* Або по
українськи: дурня і в церкві біють.

Мені скажуть, що твердити се, значить спро-
ваджувати закон нашого життя до законів джунглі!
Я нічого не спроваджую, я стверджую факт, я його
не видумав. Бідні ті, які його не можуть або не
хочуть бачити. Признаю, що символ того патрі-
отизму, який втілюється то в генералі погромнику
Міхельсоні, то в кітці готовії до скоку чи в тигрі,
чи може як в Одисей в тім страшнім вепрі, в тім
«кабані, що з леговиська виліз, сторчки щетину
піднявши, з яскравими страшию очима», і став пе-
ред Улісом, не все є приемний для ока. Але коли

¹³⁾ V. Pareto—op. cit. §§ 154 і 1710.

вже вибирати — то не знати кого: чи того потвора, чи його — провінціалами — ушляхетнену гуманшу відміну... Англісець *Мельфорд* пише: »Всі істоти, що живуть дико, знаходять певного роду, благостан в собі природних умовах істновання... В шаленій екстазі любовного крику, що вилітає у досвіта з горлянки чудового птаха понад верхівя дерев, щоби покликати до себе «її», отсю незнайому, в тім, що сей птах, саме так уформований і так тремтячий з зворушення може гукати в тім місці, — в тім правда і щастя його життя! Цілком так само, як для дикого кота є те щастя і правда — в його пружавім, незрівнянім скоку, яким — той звабливий і жорстокий демон — перегризає тому птахові горло, що співав тріумф життя... Так, але де ся правда і ся правда, коли людина підливає в шику пивом товщ, що з неї звисає?.. Вираз обличчя такої людини підозріло пригадує се огидне створіння, в яке дурна годля з пекельною злобою перетворила — чистого, звинного і жвавого дика, яка того дика попросту — усвнила... Бо свиня — се діло і злочин людини — найочевидніший доказ, в що обертається «правда», коли до неї візьметься людина, щоби її «уліпшити» з точки погляду своєї тупої перспективи черева... Тому кажу, грішить людина проти Безконечної Свідомости — коли, всеодно чим спонукана, бачить «поступ» в фактах, які є лише доказом звироднення: ось сильне, звинне і чисте створіння переміняється в брудний клуб мяса, що живиться падливою, що важить сотки фунтів, а вона, людина, дає тій потворі золоту медалью за те, що слабі ноги вже її, двигати не можуть»¹⁴⁾.

¹⁴⁾ Frentice Mulford—Мос дуча,

Прошу мені вибачити, але маю вражіння, що многи гуманісти, що стремлять ушляхетнити зоологічне життя, і створити «кращий» тип «культурної людини», мимоволі може допроваджують ось до таких прикладів досконалости... Такий згуманізований тип людини чи народу уникає жорстокої боротьби за істновання, дістає обильний харч, медалі і нагороди, але мусить з непроходимих шляхів в лісі — перейти до гноївки в хліві, щоби — таки скінчити під ножем...

В нас часто уживається дурне окреслення — «зоологічний шовінізм». Коли його приймемо, то зараз побачимо, що властиво є два зоологічні патріотизми, бо обидва спираються на підсвідомім інстинкті породи... Який з них кращий — річ смаку.

Але певне одно, що тим «усвненням» кінчить ся патріотизм отсих, що заперечують «зоологічний» патріотизм. Вони лишаются патріотами але такими як Шпонька, пан Халявський, Обломов, наше «малоросійське дворянство», яке почало панегіриками на честь царів, а скінчило на забиваню мух в своїх маєтках. Як Абд-уль-Гамід в своїм гаремі. Як емір бухарський, васал царя, що в своїм пестрім халаті збуджував сміх юрби, коли приїздив в літі до Ялти на Крим. Як індійські магараджі — гладкі, огрядні, наляті, що за продане право первородства — удостоювалися чести стояти за спиною крісла англійського короля.

І так само як неправдою є, що згуманізовані і «ушляхетнені» типи міжлюдської чи міжнародної менеджії — є дуже шляхетні; так неправдою є, що ті «неушляхетнені», ті типи Кіченерів, Лютетя, Ідена, що вони завше огидні, дикі і несмачні! Чи типи Льюе де Вері є типами умними? чи типи,

виховані на його творчості, що ґрунтується переважно на мотивах помсти за зневажену честь нації; що вчить не прощати ворогові; що виховала націю, об якої гранітову непримиримість розбилися горді задуми Наполеона, що — мов її добрий дух — привела еспанську, патріотичну молодь на вежі Сарагоси, і в провалля Самосієри, — чи ці типи є уемними типами? Чи типи англо-індуських офіцерів Кіплінга, які накликають помститися за мертвого побратима — є типи уемні? Читайте його «Людина, що була» — і побачите скільки шляхетності і героїзму криється в цих типах¹⁵⁾.

Сим «зоологічним» типам завдячують народи не завше — як в випадку татар чи большевиків — руїну. Часто вони творили великі річі — вони прокладали в пралісах шляхи, вони відкривали Америки, вони — як Англія в Судані а Італія в Абіссинії — здобували на пісках сотки тисячів гектарів нової урожайної землі, де моглиб жити отсі шляхетні приміринки, що ледви двигали на слабих ногах своє вигодоване тіло; вони зносили рабство і неволю в диких країнах; вони разом з нашим князем Ігорем запускалися в далекі половецькі степи; вони були організаторами великих спільнот, культур, цивілізацій, хрестових походів. Вони ж творили і незалежні нації — вони, сякаста, як пруські юнкри, англійська аристократія, японські самураї, отсі офіцери з «Бенгальських Гузарів», варяги, Вільгельми Завойовники, Гарібальді й Вашингтони.

Хто мав таку вдачу, в кого був живий отсей патріотизм, в тих були міцні постанови — бо вірили вони лише в себе. В того вічна була готовість

¹⁵⁾ О Грицай—Льопе де Вега (Вістник 1936 кн. I), Р. Кіплінг—Людина, що була (Вістник 1935 кн. XII).

до оборони, бо не іділією було в них життя і не за хлівом тужили вони... І навпаки, ті, які відкидали їх чесноти, які не посили в собі великої правди життя, тамті — кінчали саме тим хлівом; Кінчали, як ті греки, що по упадку держави розсипалися по римській імперії, яких Ювенал викпиває як льокаїв і комедіантів, здібних на всякі штуки, щобн лиш подобатися переможцеві, які сміялися, коли сміявся римлянин і заливалися рвними сльозами, коли той плакав.

«Або як ті німці часів французького короля Людвіка XIV, які — пише французький академик Жак Бенвіль — старалися наслідувати наші звичаї, говорити нашою мовою»; як та Німеччина, що стала за Людвіка XIV якоюсь провінцією, «де нарід-плем'я ще говорив своїм сільським «патуа», наріччям, жаргоном, діалектом, але де освічені люди послуговувалися лише французькою мовою, де німці уважали за честь служити в армії французького короля»; де Людвік XIV був — як його називав Ля Брюер — «добрим пастирем», що вмів еднати одних золотою неволею, других добровільним рабством, де освічені французи питалися — «нащо насилувати німців, коли вони самі так спішяться служити нам?»¹⁶⁾.

І навіть Гете казав Екерманові: «Співати пісні ненависти без ненависти? Як мігби я, що визнаю тільки культуру і варварство, як мігби я ненавидіти (французький) нарід, найкультурніший на землі, якому сам завдячую велику частину своєї власної культури»? Се може й було дуже шляхетне, але коли того роду настрої запановували в цілім німецьким народі, стала його земля переїздиним шля-

¹⁶⁾ Jaques Bainville—Histoire de deux peuples.

хом для французів, другий раз для москалів, для всіх — чню культуру чи силу, подивлялися німці...

І лише, коли в Німеччині народився Фіхте, Аридт, Герес і інші — оті зоологічні шовіністи — народився і новий не провінціональний німецький патріотизм, який зробив з Німеччини націю.

Подібно було з Францією. Шовінізм *Леона Доде*, його похід проти заливу сучасної Франції німецьким духом, проти інвазії Вагнера, Гегеля, Канта — вратував Францію від інвазії Людендорфа. Так само як брак нашого протесту проти Пушкіна і Толстого — обезвладнив нас і підготував польськину інвазію Муравьова. Гарні слова писали Драгоманов, і навіть Франко, протестуючи проти фанатизму Шевченка, проти духа якобінства, але зник того духа — завше стягає наряд до ряду націй-провінцій...

«Патріотичне чуття — писав Леон Доде — се любов до свого оточення і до землі, на якій хто живе. Нарешті і гнів стає теж орудям... патріотизму. Я пригадую собі слова мого старого вчителя фехтунку: «Мій дорогий, — казав він мені, — щоби добре битися шаблями, треба шаліти, (il faut rager). Певно, гнів се гріх, але на війні... felix culpa»¹⁷⁾.

Ся felix culpa моментально, як бачимо, прокидалася і в Ідена, і в Мусоліні, і в совітським Міхельсоні, і в англійським адміралі Нельсоні, який наказував своїм людям: Любити короля і ненавидіти французів як чортів. Навіть у жидів. «Я свідомо говорю — Німеччина, а не Гітлер — пише жидіоніст Жаботинський, — не Гітлер, а німецький наряд... Німецький наряд дав Гітлерові поло-

¹⁷⁾ Le stupide XIX siècle.

вину своїх виборчих голосів... Кождий з нас знає німців, які всім серцем противляться гітлерівському режимові, і їм готовий Жаботинський стиснути руку. «Але рахуватися з ними булоб те саме, що рахуватися не з льокомотивою, яка тягне двадцять возів, а з вагонами, які «не винні», що льокомотива їх тягне»¹⁸⁾.

У всіх них, тих, яких я щойно згадав, підставою патріотизму є отся «підсвідома воля», якаж мудріша за «свідому» тих, які — навіть під колесами вагонів, — ніколи не видадуть голосу протесту, бо чиж вагони винні? Чи винен російський пролетаріят, що має на чолі Леніна або Сталіна? Чи винна жидівська маса, коли в її імені ділають большевики — Урицькі, Троцькі і Ягоди? Чи винна російська демократія, що її осідлав царат?.. Їх «свідома» воля ніколи не зрозуміє — що то є та felix culpa Леона Доде... Се felix culpa не знайдемо ні сліду, ні в листах до Сталіна Винниченка, ні в словах Костомарова, що «історія веде не до розкладу, не до ворожнечі цілого словянського народу, але до згоди і взаємности», ні в поезіях Сосюрн, Тичини чи Гренджи Донського, ні в писаннях Вяч. Липинського про «обратній по крові і культурі наряд російський». Ні в Онацького, що мріє про «ідеальну справедливість, загальну для цілого людства» про «спільне поняття міжнародної справедливости»¹⁹⁾, який є за наївний, щоби припустити існування справедливости «лише для сильних», який вірить не в силу патріотичного почуття свого народу, а в слабість його в чужого народу... О скільки шляхетніший і мудріший від них був покійний президент Сполучених Держав, Теодор Рузвелт, який

¹⁸⁾ Разсвет ч. 472, 1933.

¹⁹⁾ Українське Слово ч. 129, 1935.

казав — «засадою в політиці є говорити ніжно і тримати добру палицю в руці»... Де вмирає та *felix culpa* там запановує вигода. Де запановує вигода — там не може бути культу одного Бога, бо тоді вже нема наказу, — «да не будеть тобі бозі інії разві мене», бо тоді той Бог кращій, за яким вигідніше живеється... Тоді наступає момент, коли з «вірнопідданчим благоговінням» цілують руку царя чи цариці. Тоді хиляться перед якимсь Миколою, який втілює неугнуту догму, стиль, почуття вишості.

Герцен писав: «аристократія, яка не вірить в свою незалежність, в своє право, що спочиває в крові і в білій кості, — то не аристократія, а челядь», юрба, голота...

До такої челяди дав себе зіпхнути не один народ, якому за міцним вином був патріотизм народів-панів. Такою челядю були отсі Безбородьки, Крушевани, Ренненкампи і потомки гордих січовиків, лицарів-хрестоносців і бояр молдавських, «жадною толпою стоящіє у трона» російських царів. Се були ті винародовлені мадярські, чеські, хорватські шляхецькі роди — підпора трону Габсбургів аж до XIX віку, — ті, які шукали в завоювання задоволення своїх стремлінь — до слави, блиску і культури, ціною виречення власної національності. Вони засвоювали собі чужий патріотизм, лишаючи для себе патріотизм місцевий, племінний, що виявлявся в любови до рідних танців, напиків, наїдків і пісень.

Нації, в яких жив комплекс нищоти, отсей племінний патріотизм, коли вони ще не зовсім рішилися зійти до значіння народів-племен — басків чи провансальців — як напр. італійці — з боєм питалися: чи сей їх стан треватиме вічно? Але

історія вже дала на се відповідь. Ми є свідками нечуваного, наглого внісення нових націй на арену життя. Я пригадую чим були італійці в дні мого дитинства. Були се люди, що розносили на продаж гіпсові фігурки, ходили з віслюками і малпами по ярмарках і дворах розважати публіку, тенори, що приїздили до тої чи иншої столиці порядної держави... Всі знали, що Італія має армію. Але італійський генерал, се був щось як швайцарський адмірал. Чим були чехи? Чехи то не була навіть нація, то був фах — музики, або як видумали злослівні віденські — музики або злодія, що як народиться, хапає або за сопілку, або за грейцар... Німеччина була ще перед 1870 р. країною композиторів і поетів, щоб нагло перемінитися в країну Мольтке і Бісмарка, великих державних мужів зєдиненої німецької нації... На Японію дивилися за мого дитинства з глумом і з погордою, значно більшою як тепер дивляться на абісинців... Якжеж сі давні погляди змінилися! Німеччина була першою країною Заходу, що дала нам нечуваний приклад того, як зєднана нація може зовсім змінитися в своїй вдачі, в своїм настановленні до світа, в своїх імпульсах протягом одного однісінького покоління. Богато книжок обговорюють се зявище, дають йому різні оцінки, але всі автори однозгідні щодо радикальності тої зміни, яка зайшла зненацька в німецьким народі в такім короткім часі. Ся величезна трансформація народу доконалася практично протягом якихсь двадцяти літ. Але зміна була переведена так основно, що майже все, що недавно було головною прикметою «германського» типу — за кілька десятиліть зовсім щезло. Зміна зайшла не лише в одиницях, в їх приватних поглядах на річи. Ні, ся зміна була

глибока і динамічна, вона охопила буквально цілу націю, її вплив на історію нашої цивілізації хутко відчули всі. Сього діла довершила мала правляча верства народу відповідним вихованням його.

Подібна зміна зайшла на наших очах в психології другої нації — Японії. В часі так само короткім. Два покоління там вистарчило, щоби до непізнання змінити душу того народу, який стрибнув від феудалізму до модерних часів — одним велитеським скоком. Зміна в привичках народу — досі доматорського, — соціальних поглядах, в напруженню національної свідомости, — наступила ніби на помах чудодійної палички. З орієнтального народу — свідомого своєї безрадности і нищости, замкнутого від світу, уникаючого конфліктів — повстала свідома себе і своїх великих намірів Велика Британія Сходу... В часі двох поколінь Японія досягла становища, якого інші народи добивалися зусиллям кількохсот літ.

Подібний випадок зайшов з фашистівською Італією, що до непізнання змінила цілу вдачу народу, ціле моральне і духове обличчя нації, до того часу ліннвої, недолужної, жебрацької, замкнутої в своїм півострові...

Як се було можливо?

Відповідь на се пробує дати американський автор *Кидд*²⁰⁾. На його гадку, розвій цивілізації залежить — не так, як досі думали, — від вродженої дідичности, майже незмінної, що переходить з батьків на дітей, як від дідичности соціальної, культурної, психічної, яку передає одне покоління другому, — прикладом і вихо-

²⁰⁾ Тут і далше цитую книжку В. Кидд—*Science of power*.

ванням. На розвій цивілізації впливають не так фізичні риси нашого знищимого тіла, що їх одічуємо від родичів, як риси нашої душі, які нова генерація отримує через виховання. Коли в тім вихованні (наука і приклад) наступас перерва, нарід може змінитися до непізнання, хоч закони фізичного дідичтва ділатимуть, як і досі. І навпаки, коли молоде покоління піддати впливам нової збірної психічної дідичности, — нарід радикально змінється.

Таке виховання може створити нову націю; прищепити народові нові ідеали, нову вдачу, новий характер, нові навички, нову дисципліну, новий життєвий стиль. Може надати новій генерації — зовсім нову психіку, нову душу. Плекання тих чи інших чувств може запалити серця новими ідеями, повинні ідеалами, зробити їх здібними на не знати які жертви. Прикладом можуть служити ті мільйони юнаків Великої Британії, які підчас світової війни — добровільно — зтягнулися під королівські прапори, пішли на жертви і смерть в службі своїй справі. Сила посвяти, яка пхнула ті мільйони на жертви за ідеали англійської нації, — завдячує своє повстання не внутрішній індивідуальній дідичности одиниць, а збірній дідичности, яку засвоїло те покоління ще в дитинстві під впливом емоції ідеалу, збудженого прикладом і наукою...

Головним чинником, який переводить сю душевну перемену, — є збудження нових психічних емоцій. Коли з тим чи іншим способом поведінки, з якимсь ідеалом виховання—зв'язується сильне емотивне зворушення, таке сильне, що людина готова на всякі жертви за нову правду, яку вщепили її малій вражливій

душі... Кидд пише: «Велика таємниця віку, що йде — є, що цивілізація спочиває не на розумі, а на чувстві... Завданням інтелекту є не дусити ті емоції, а їх контролювати... Своїй новій виховній системі завдячують — каже американський автор — німці той величезний ідейний підйом і захоплення, яке вони виявили в останній війні. А те виховання, що викувало нову душу народу, було ділом малої жменьки людей: міністра освіти в Пруссії в 1879 р. Адальберта Фалька і короля Вільгельма II-го. Сих двох виробили подрібний плян морального виховання молоді, розбудження в ній духа посвяти для загалу, духа жертвенности, ідеалізацію своєї нації та її великості. Сі ідеї нове виховання — через школу — вирило в душах дітей і молоді, міцно в'язучи їх з почуттям обов'язку, і жертви, з моментом чисто емотивним...

Тим способом створено нову чисто моральну, культурну діличність, передану з покоління в покоління, діличність, зовсім незалежну від протоплазматичної тяглості. Вроджена діличність — була в одиниці, та друга — поза нею, в суспільности. Елементи першої, коли й змінюються, то дуже поволі, другої — можуть змінитися нагло... Душа нової людини — се *tabula rasa*, яку все можна викарбувати новим ідеалом. Фізичний добір, гігієна — се ніщо, порівнюючи з могутніми засобами тої другої діличности...

Вороги теорії Кидда не припускають наглої зміни в душевній конструкції народу — як і в фізичній конструкції одиниці, але їх наука не витримує критики фактів, як не витримують подібні до неї політичні теорії, що нові нації в XX віці не повстають.

Кидд покликуються на чужі і свої експерименти, щоби довести, що всі свої навички — навіть звірята — завдячують не вродженим інстинктам, не внутрішній діличности, а — вихованню (діличности соціальної). Тим прагне довести можливість наглої трансформації звичок, симпатій і антипатій тої чи іншої людської породи — її світогляду.

Напр., досліди в льондонському зоологічному саді ствердили, що більшість звірят, уроджених в неволі — вовки, барани, лиси — цілком невражливі на труйливих гадюк, не відчувають перед ними ніякого страху. Не відчувають його і жаби, які — на волі — є головною поживою тих гадюк. Отже шляхом фізичної діличности, предки не передали їм того інстинкту. Так само, малі дикі птахи — не відчувають страху перед котом (дорослі — так!). Автор приходить до висновку, що коли тої інстинкт потім з'являється, то як вислід суспільної діличности, накинута молодим — дресурою і прикладом, під умовою викликання в них відповідної могутньої емоції. Свої настрої і нахили — звірі не оділичують, їм їх вщеплюють — вихованням...

Кидд наводить цікавий власний досвід над дикими качками. Йому вдалося сполошити дику качку саме тоді, як вилуплювалися з яєць молоді. Качка відлетіла, і молоді довірливо сідали на руку дослідника, не виявляючи ніякої боязні перед своїм страшним діличним ворогом. Від часів печерної людини, уряджує наш рід лови на сю породу птахів; — і показується інстинкт вожности до людини — не закоринився в тім гатунку... Але ось людина відійшла, самичка зблизилася до дітей і, з певної віддалі — зачала гу-

кати їх до себе. Вона ціла дріжала з зворушення. Кожде її пірячко тріпотіло мов шарпане вітром. Над нею завис великий страх перед людиною. І сей страх — шляхом емоційного зараження передався молодим. Коли дослідник зблизився до них знову, самичка відлетіла, голосним криком остерігаючи малих перед небезпечкою. І малі зараз побігли ховатися, тріпаючи своїми щорупалками крильцят, з пронизливим свистом, повні незнаного досі переляку... Пташки були мов замінені, вони стали дикими, огорнуті панікою, якої дослідникові вже не вдалося втишити. Вони вже церенеслися в інший світ, з якого не було повороту... Хто обсервував зявища паніки людської юрби, яка піддавалася їй — лише заражена емоціями інших людей, переляканих якимсь фактом, який перед тим ту юрбу зовсім не лякав; хто обсервував, як індичка тривожним клекотом збирала в гущавину своїх малих, коли чула в повітрі над собою шулику, — той бачив ті самі зявища: коли та чи інша поведінка виходила не з інстинкту, лише емотивно була накинута ззовні...

Чи не так буває і в суспільности? Чи не так, як тих малих каченят, колись Англія чи французькі Людвіки, брали, коли не на руки, то за руки німецьких князиків, яким і в голові було, що мають перед собою страшного ворога?... Правда, були і в Німеччині люди — як Фіхте, Арндт, Герес і інші — що теж «дріжачи з зворушення», голосною пересторогою кричали до земляків, не бути довірливими, не даватися себе приручити. Але ці голоси не ділали на вже сформовану людину, привичаєну до покори і довіря ще з тих часів, коли навіть Гете — свідок нечуваного по-

ниження Німеччини — казав, що не може виступати проти французів, які створили таку, незрівняну культуру...

Ці голоси перестороги ділали слабо в той час, коли хмара апостолів інтернаціоналізму — закорковувала мозок нації теоріями про братерство всіх пород і людей, цілком як в нас, коли всякий виступ проти герольдів російської інвазії — отсих Толстих і Достоевських, пятаувався — ба, пятаується, — як виступ проти культури взагалі...

І щойно, коли зявився спершу Бісмарк, а потім Гітлер, коли науку Фіхте, Трайчке, Ніцше — шляхом соціальної дідичности зачала нова Німеччина вщеплювати в мозки нового покоління, — щойно тоді могла повстати правдива нова німецька нація! Щойно тоді, коли шляхом виховання, розбудження нових емоцій, нових ідеалів посвяти для них, перетоплено італійців в казані фашизму, — повстала нова італійська нація! Правда, повстанню тих націй товаришив вибух скаженини по стороні їх вчорашніх французьких чи англійських опікунів, — але одно треба признати: коли давніше заграниця любила Німеччину за Бетовена, за її науку і культуру, за старий Гайдельберг чи Гетінген, а Італію — за Рафаеля і форум романум, за Неаполь, — а в суті річі за їх неофензивність, за уступлення зі шляху великих імперіялістичних народів, — то тепер та любов може й ослабла, але пошана, респект перед тими націями — зрїс! Як і перед японцями. Їх можуть тепер прозивати «імперіялістами», «бандитами», але — вже не маками. Поступ, якого можна позаздрити!

Що ті народи так нагло випиулися вгору — так несподівано зголосили свою рівноправність, се завдячують вони прищепленню того по-

вого патріотизму, нової гами нових емоцій — любови, ненависти, віри, надії, духа посвяти, нових ідеалів, погорди до вигідництва, ставлення інтересів цілості над інтереси всіх.

В огні сеї нової науки спопеліли старі погляди Гете, спопеліла стара поетична, але недолужна країна лінєвих неаполітанських ляцароні, або самоотвержених Рененкампфів. Спопеліли загумінкові патріотизми рідної дзвіниці. Повстали нові типи, подібні до тих, яких — от як тих бенгальських гузарів — систематично виховувала в своїх Ітоні й Оксфордї мудра й обачна Англія. Спопеліла, як попеліє в нашій уяві, хохол-грєчкосій Котляревського чи Шельменко — в порівнанні з суворими постатями князівських часів, які оживають в прагненнях доби.

»Вплив колективного ідеалу — пише *Кидд* — накинутаго молодій душі, розбуджування відповідних емоцій, необчислимий. Се єдина причина, здібна впровадити в рух найглибшу силу, яка дрімає в людській природі. Певно, чинники географічні, економічні, матеріальні, ріжного роду мають теж своє велике значіння. Але істотний елемент сили збірноти є в отій соціальной діячності, в передачі емоцій і ідеалу. Раз накинутаго, сей ідеалізм стає виразом живої душі народу» — живої і нестерельної. Раз накинутаго, його вже не дасться так легко знищити. Доказ того, що Німеччина Бісмарка, хоч улягла коаліції п'ятидесятьох народів — всеж, навіть змушена до капітуляції, — переможеною себе не визнала; накинутаго собі почуття нищоти (що звичайно в таких випадках наступає), не дала, і свого ідеалу, який продовж чотирох років кривавих змагань виби-

вали їй з голови — Фоші і Вайгани, Кічнери і Брусілови, Першінги і Діаци — не зрєклася!

Є два патріотизми — льокальний і загальний. Що крутиться довкола якогось сонця — і той, що сам собі є сонцем. Перший — нераз прибирає форми страшні, як та примара, що зявилася Улісові, але другий — завше веде до того згуманізованя і ушляхетненя, до тої карикатури в хліві, про яку оповідає Мельфорд. Вибирати між ними — річ смаку. Але ті, які відкидають перший, повинні усвідомити собі, що мусять скінчити другим. Бо третого між ними — природа ще не винайшла...

Патріотизм і характер

Є одна річ, одне «щось», без якого нема патріотизму. Сим «щось», сею найважливішою силою є характер. Нема поняття більш несхопимого від поняття «характер»; з ним, як з душею: хто скаже, що є душа? Але подібно, як кожний з нас відріжнить мертвого від живого, так і того, хто має характер, від того, хто заступає його фразою.

Моторами історії, які здвигають і валять народи, — є одиниці, за якими тягнеться маса. В мирні часи, і в критичні, в монархіях і в республіках. А тою чудодійною силою, яка ті одиниці, взносить вгору, даючи їм владу над числом — є їх сила характеру. Проводить іншими не завше найінтелігентніший, не завше найдужчий, але все — найзавзятіший, той, що виявляє найтвердшу вдачу.

Впертість, моральна відвага, всі риси, що складаються на поняття «характер», є невідкличні для всякого, хто прагне вести інших. Мойсей, Магомет, Олександр Великий, Тамерлян, Атіля, Цезар, Рішеліє, Піт, Бісмарк, Кромвель, Наполеон — всі відзначалися небуденною силою характеру. Амбіція, навіть геніяльність — ніщо, де нема характеру. Амбіція може зайти на манівці, розум — заплутатися в сумнівах, тільки незломний, мов віра, лишається характер¹⁾.

A. Séché — De la Dictature.

Що-ж се є характер?

Се — передусім витривалість. Коли одного літнього дня 1918 р. донесли Клемансо, що Німеччина питається про умови капітуляції, повний зворушення, старий тигр промовив: «Сорок літ чекав я на сей день!» Се була витривалість! Бо він не лише чекав, він протягом майже пів віку активно працював над тим, щоб прискіпати сей час, щоб пімстити зневажену колись Францію: наражаючи себе на прізвище «англійського запроданця» (бо знав, що без Англії Франція не переможе), на безнастанні посидки з противниками, які — мов свора псів обступали його, — для яких ідея реваншу-відплати була празднковою відзнакою, припинаною в свято і відкидуваною на брук по святі, а не як для цього — першою і останньою любовю.

І все се витримав той «небезпечний варяк» (як його звали противники), не міняючи віх по одній, чи другій невдачі, не видумуючи — для заспокоєння совісті — теорій про «невикональність завдань», про «несприятливі обставини» і т. п. А коли від реву «грубої Берти» бряжчали вже шибки паризьких будівель, коли уряд втік до Бордо і паніка готова була перекинутися з запілля на фронт, тоді прийшов його час. Тоді очі Франції звернулися на «небезпечного варяка», який від 1871 витримав при одній ідеї, при одній вірі, при одній пристрасти, об яку, остаточно, розбився furor teutonicus.

Що є сила характеру?

Се є певність себе, певність вибраної лінії, думки. Се — вміння знайти свою мету на осліп, не даючи себе звести в бік болотяним вогням, се знати, чого хочеш і дуже сього хотіти. Се —

вміти, в рішачою хвилину, сказати — «так», чи «ні», стати по одній, або по другій стороні барикади. Се — вміти вибрати, а не вмерти від сумніву, мов той Буріданів віслик, який сконав, хитаючись між жолобами з сіном та вівсом. Певність себе — се смілисть Давида перед Голятом, голяндців — перед Іспанією в XVI в., ірляндців перед Англією. Певність себе — се вміти вкладати голову в пашу живого льва, а не тягнути за хвіст мертвого.

Коли хочете знати, що то є певність себе, познайоміться з історією відкриття плянети Нептуна. До 1846 ніхто не підозрівав її існування. Але англійський астроном Джон Адамс, обсервуючи збочення в русі Урана, прийшов до висновку, що причиною їх є якась незнана нам плянега. Його не слухали, але певний своєї думки, він не дав себе спантеличити, хоч досі заобсервовані факти були проти нього. Нарешті, спираючися на обчислення Адамса, — знайдено нову плянету, та її місце у всесвіті. Своєю ідеєю задав він брехню «фактам», не «факти» — його ідеї... Як часто «реальні політики» віраджують шукати незнаних зірок лише тому, що їх підсліпуватий зір їх не добачає; лише тому, що не люблять гонити за незнаним, новим; що вірять «фактам», усталеним іншими, а не мрії, зродженій у власній душі.

Ось що таке певність себе, без якої не зробити ніякого діла ні одиниці, ні спільноті.

Що є сила характеру?

Се вірність переконанням, вірність ідеї. Се готовість йти з нею до слави й до загиби, як кажуть німці, звязатися з нею auf Gedeih und Verderb. Се готовість трактувати, мов свого особистого неприятеля, ворога своєї справи. Се значить — зробити собі з переконання догму віри,

Вірність ідеї — се не безхарактерне стрибання з права на ліво і навпаки, під маскою «ідейних шукань»; се не дискутовація над тим, чи має право на рід жити, чи ні, чи вовк у бабусинім очіпку с вовк, чи бабуся; або що «не знати ще, що з того вийде».

Коли я роздумую над сею філософією «не можна знати», над диспутами з Ефіяльтами, мені пригадуються епізоди з єгипетського походу Бонапарта. Він взяв з собою вчених, які викопували скарби фараонів, і ослів, які везли ті скарби і амуніцію. Коли бедуїни атакували французький відділ, він шикувався в чотирикутник, і тоді розлягалася команда: «Осли і вчені, до середини!» Щоб не заваджали тим, що біються... Лише провідники, які не толерували в своїх рядах учених диспутантів в критичний момент, які не дозволяли критикувати почуття патріотизму, лишали слід в історії, не безхарактерні скептики, які в рішачі хвилини давали себе збити кожному розумовому аргументові.

Про тогож Клемансо писав Льюїс Джордж: «Ненависть Клемансо до Німеччини була повна такого скупченого й дикого завзяття, якого я не бачив навіть у найгірших англійських германофобів. В тих ворожість до Німеччини все виглядала трохи вираховано й театральню; ненависть Клемансо лежала в крові. Він був один страшний вулькан особистого, національного й релігійного ненависництва»²⁾.

Се почування ворожости до іншої ідеї, яке є тільки відвратною стороною сліпого привязання до своєї — є підставою всякого характеру, і вся-

²⁾ N, Fr, Presse 27 XI 1929.

кого патріотизму. Се є та відданість, яку вимагають супроти своєї країни, начальники і родичі від пластуна; яка жадає від нього звертатися без памислу проти кожного, хто зле про них відзивається. Ся відданість справі є одною з головних сил характеру. Хто без неї служить своєму колективові, буде будинок на піску. Той не знає, що таке правдивий патріотизм.

Що є сила характеру?

Се є замилювання в пригодах, в незнанім, в новім; потяг до непевних шляхів. Се сила, яка гонила англійських пуритан за океан, в казкову Америку, на власний ризк і страх. Се сила, що пульсувала в серцях каліфорнійських шукачів золота, що пішла до їх чину Лівінгстона і Ліндберга. Се пошуки нових земель, нових овидів, нових досягнень; се замилювання в атмосфері конфліктів і поборюваних перешкод людей, яких мантиє блискуче марево в пустині, які не задовольняються сірим світом повсякденщини, яких гнітить щастя па на ланцюху. Се движучі сили життя і основні прикмети великих характерів. Колиб Клемансо або Фош були програли в 1918 р., напевно перейшлиб до історії як необчислимі авантюристи. Біля колиски кожного великого народу завше стояв якийсь «небезпечний варят», який оживлює, скріпляє, активізує збірне почуття патріотизму.

Що є сила характеру?

Се ніколи не зражатися невдачею.

Паде лиш той, хто не хоче зачинати наново, — каже один англійський пластовий письменник. — Коли ви часом і послизнетесь, нічого не вадить; на ноги — і зачинайте знов... Тільки завше зачи-

нати знов і ніколи не узнавати себе за поконаного... Такий має бути провідник.

Такими були угорці, що «зачали знова» по Вілягошу, таким був Орлик, що «зачав знова» по Полтаві...

Що є сила характеру?

Се — культ успіху. «Великі папи, — каже Шпенглер, — головачі англійських партій, доки кермували справами, давали себе вести тим самим засадам, що й завойовники й бунтівники всіх часів... Катехізм успіху! Без нього не булоб ані церков, ані англійських кольоній, ані великих американських маєтків, ні звияжних стрясень... ні щасливих народів³⁾».

Культ успіху — се не вірити в ріжні Хо, се — не нарікати: «Ах, якжеж можна без природних границь, без «союзу»! Ах, чи не завернути ще перед стартом, бо така далека мета, а бігти так трудно». Але певна своєї вищости її післанництва цивілізувати кольорові народи, запанувала англійська нація в далекій Африці, в Індії, в Єгипті, хоч була се задалека мета, хоч «факти» географічні до того її зовсім не управнювали, хоч імовірніше булоб, колиб над тими землями лопотіла не корогва Альбіону, віддаленого від них на десятки тисяч миль, а напр. Туреччини, чи Росії, що майже сусідували з тими країнами чудес, лише, що не мали того твердого характеру, не ісповідували того «катехізму успіху», не мали «певности себе» бритійської раси.

«Аби мое зверху було!» — ось засада великих характерів, коли за нею криється не дрібна амбіційка, а велика амбіція, не похопливість, гісте-

³⁾ Untergang des Abendlandes II 553.

рія й розчарування, а вперта праця... Чи знаєте ви, напр., що над своїми діяльностями працював Платон вісімнадцять літ? Коперник над своїм «Револьюціонес» — трицять шість? Лютер над коментарем «Генезісу» — десять? Що аби лиш відписати твори Гете, потрібно шістьдесят літ праці одного писаря? Що геніяльність Наполеона полягала на вмінню спати п'ять годин на добу, на дрібязковим перестудіюванню безчисленних щоденних рапортів, на вмінню виконати працю останнього вояка, на пам'яті, яка не забувала про останню дурну гармату в віддаленім гарнізоні, якої могло не бути в рапорті, але яка завше була в його голові?

Культ успіху — се культ великої амбіції і великої праці, не дрібних амбіційок, не дбайня про Schein (здаватися), замість про Sein (бути), не культ фасади, не журба, замість про внутрішню культуру, про наліплена ззовні офіційальну відзнаку («редактор», «т-во людей з вищою освітою», «член академії», «посол» і пр.). Культ успіху — се не хвилеве захоплення, з переходом до моментальної зневіри людей, які хотілиб за рік вивчитися на Шекспіра, а за два — збудувати «власну хату». Культ успіху — се бажання по кождім упадку зриватися на ноги, to try again (пробувати знов), бо хто боїться невдач і розчарувань, той згорк програв свою життєву ставку, будь се одиниця, чи нарід.

Що є сила характеру?

Се почуття честі. В пластовім правильнику стоїть: Коли пластун під словом честі каже «се є так», то се є так! Се значить — мати почуття відповідальности і говорити те, що робиш, а робити те, що говориш. Се значить усувати «ніяких», бо ніякі се всякі, ні теплі, ні холодні,

вічно готові перекіннутися від одних до других. Се значить, коли ви кажете, що щось на вашу думку є так, то се мусить бути так.

Що є сила характеру?

Се є завше бути готовим сповнити свій обов'язок. Що значить бути готовим? Ось приклад. Перед війною першим лордом британської адміралії був Вінстон Черчіль. В часі незакаламученого миру, довго перед 1914 р., Черчіль готувався до війни. У воєнній палаті адміралії мав величезну мапу, на якій кожного дня зазначувало розташування головних одиниць німецької флотії. І Черчіль залюбки заскочував своїх підвладних старшин несподіваним питанням: «що треба робити, коли сеї ночі вибухне війна з Німеччиною?» Не дивниця, що коли ся війна дійсно вибухла, Велика Британія була нею найменше заскочена. Мобілізація морських резервів, заряджена Черчілем 1-го серпня 1914, без уповноваження кабінету, дозволила Великій Британії виступити зразу по зрванню дипломатичних зносин з цілою своєю збройною морською силою в її повній боєвій готовості⁴).

Що значить бути готовим сповнити свій обов'язок?

Читайте про місіонарську діяльність єзуїтів по заложенню ордену. Папа Григорій XIII віддав їм церкву Санто Стефано Ротондо і єзуїти оздобили її чудовими фресками, що представляли жахливі сцени катування мучеників за віру. А кардинал Палеоті писав, що «не треба боїтися малювати страждання християн в цілім їх страхіттю... Тим способом хоче церква не тільки звеличати від-

⁴) W. Churchill — The world crisis.

вагу мучеників, але їй запалити вогнем душу своїх синів». Тим способом вчила церква своїх місіонерів завше бути готовими до мучеництва за ідею, формувала героїчні душі. В заокеанських краях, сзуїти «завше готові», чулися «воєнками» великої армії, що йде на боротьбу і смерть, підлеглими своєму «генералові», які не сміли дезертирувати. Коли в Бразилії впали місіонарі жертвою калевністів, вони були приготівані на се, а патер Годой, перед масакрою, заохочував їх словами: «Не зраджуйте прапору!»⁵⁾.

Виховати й підтримати в мирні часи готовість на найстрашніше — ось що значить «бути готовим» виконати свій обов'язок. Без сього не варті нічого ніяка релігія, ніяка одиниця, ніякий нарід.

Що таке сила характеру?

Се значить дбати за справу, не за себе. За те, щоб дати «мата», а не, щоб стратити найменше «хлопців». Коли льордові Кіченерові донесли, що післаний розсаджувати одну гору транспорт динаміту вилетів в повітря разом з поручником, що його провадив, Кіченер запитався: «скільки, отже, матеріялу потребуєте ви ще?» Він зареагував инакше, аніж реагувала до недавна ще наша преса на червоний терор за Збручем; для якої безумством був навіть протест проти терору, бо стільки хат піде ще з димом, стільки буде нових жертв... «Гуманність — казав Айнзідель, — не коштує нічого, а звільняє нас від всіх тяжких зобов'язань думки і чину»⁶⁾. Гуманність — се оправдання для ліннвства думки, для безхарактер-

⁵⁾ Emile Mâle — Le Martyre dans l'art de la Contre Reforme „Revue de Paris“ 15 II 1929.

⁶⁾ W v. Einsidel—Metamorphose des Bürgers.

ности. Оскільки знаю — не збудовано нею досі ні одної держави.

Що є сила характеру?

Се вміння володіти собою. Хто читав колись про кораблі-пастки підчас великої війни — той знає, що се значить — панувати над собою. Той знає про се, хто читав про подвиги Farnborough военного корабля, укритого під прапором торговельного; якого завданням було — підставляти свої боки німецьким «У-ботам», аби, звабивши їх до себе, затопити схованими гарматами... Той знає, скільки нелюдсько-зимної крові треба мати, щоби з знищенням мотором, поламаними щоглами напів перебитою залогою — ждати безчишно підходу ворога, чекаючи його, або смерті, коли одна мінута неспокою коштує життя... Панувати над собою, се — не як варвар, з якого сміявся Демостен, що в бійці лише хапається за ударене місце, нездібний «вичитати грозячий удар з очей противника, нездібний заслонитися заздалегідь від нападу»... Се з зимною кровю — вміти орієнтуватися, звідки прийде найблизший удар, се — вміти передбачити тяги противника і їм запобігти, як японці в ніч розпочаття війни в Порт-Артурськїм рейді, як Нельзон під Копенгагою. А всі вони, особливо англійці, могли доконати всього тому, що змалку, заправлялися в силі характеру, вчилися розраховувати далекосягність своїх поступків, силу своїх рухів, та прецізійність — передусім в спорті і в змаганню. Звідти, з плекання характеру — виріс їх патріотизм.

Що є сила характеру?

Се, нарешті, вміти дивитися на життя, як на гру; не бути по хамськи втішеним, по виграній, і по хамськи пригнобленим по про-

граній, завше всяку небезпеку зустрічати сміхом... Прикладом того мужнього відношення до сваволі долі, служить упокорена, але сильна духом Німеччина. Недавно в Стокгольмі відбулося торжество вручення нобелівської літературної нагороди лярреатові, знаному німецькому письменникові, Томасові Манові. В своїй відповіді дякував Ман за відзначення не своє, а — в його особі — генія німецького народу. Його мовчазний героїзм, що не скаржитья і не просить ласки, символізує Ман в постаті Св. Севастіяна, юнака, привязаного до стовпа, цілого простромленого списами й мечами, і усміхненого. »Німеччина, — говорив Ман, — через свою повоєнну поезію... зберегла свою честь: політично, бо не запалася в анархію терпіння, бо зберегла свою державу, і духово, бо здолала східну засаду терпіння получитьи з західною засадою форми, знаходячи в самім болю — красу«⁷⁾. Красу, скажу я, глузу над даремними зусиллями противника, красу афірмації життя, не зважаючи нінащо, красу піднесення ідеї над тваринний біль, красу вірності свому Богові до кінця. З Євангелії знаємо, що ся вірність, що каже перетерпіти до кінця — се запорука воскресення... Не тільки одиниць, але й народів.

Що є сила характеру?

Се є наставлення душі, оспіване в однім сильнім вірші Редярда Кіплінга, який, як не поет, віддаю прозою:

Коли ти можеш бачити зруйноване діло цілого свого життя
і без сл'в взятися будувати його на ново,
Або за одним ударом — стратити виграну сотки партій
Без ніодного порушення і ніодного зітхання...

⁷⁾ Berl. Tagbl. 1929 № 591.

Коли ти можеш бути коханком, не шаліючи з любови,
Коли ти можеш бути сильним, не перестаючи бути ніжним...
Коли ти можеш любити всіх приятелів як братів, але
так, щоб ніхто з них не був в с'їм для тебе,
Коли ти вмєш розважати, спостерігати й пізнавати,
Не стаючи ніколи скептиком, або руйніксом,
Мріяти, та не даючи твоєї мрії стати твоїм паном...
Коли ти потрапиш бути суворим, не впадаючи ніколи
в лють,

Коли ти вмєш бути відважним, а ніколи безросудним,
Коли вмєш бути добрим, коли ти вмєш бути мудрим,
Не стаючи моралізатором, ні педантом,
Коли ти вмєш зберегти свою відвагу і не стратити голови,
коли всі інші довкола тратять її, —
Тоді князі, боги, щастя і перемога, стануть на віки твоїма
вірними рабами,
Тоді ти станеш людиною...

А з людей, не з ганчірок чи опудал, складається нація. Хто не виховає людини, не виховає народу, не виховає патріотизму. Твори Кіплінга, каже французький критик Бріон, більш помогли затягати охотників до британської армії в Індії, аніж обіцянки вербуєнкових капралів. Не капрала, не зовнішня принука, не мус, викували англійську націю, лише Кіплінги, які прищеплювали молоді смак пригод, життя повного небезпек на далеких шляхах, за далекими морями. Хто виховував характер британця, творив Велику Британію.

Хто викаже силу характеру в дрібнім, викаже її й у великім. Витревалий в щоденнім життю, буде витревалим і тоді, коли доля поставить його в становище Клемансо... Хто вмє »бути готовим« в щоденнім життю, той буде ним і тоді, коли стане Черчілем. Хто в малих справах ставить на свійому, той не злякається перешкод і у великих, як Лютер, який готовий був їхати на диспуту з противниками, хочби, казав він, зустріли його

там стільки тисяч чортів, скільки було черепиць на дахах у Вормсі... Твердо йти своєю життєвою дорогою може тільки нація людей великих характерів. Суспільність безхарактерна, навіть при сприятливих обставинах, навіть при чужій допомозі, не створить нічого. Завше перекидатиметься від захвату до розпачі, тратитиме голову по перших невдачах, переоцінюватиме силу перешкоди, а не довірятиме власній, хочби й як «свідома» була свого «ідеалу»... Вашингтон, О'Коннель не мали спершу сеї «свідомости»: обидва були довший час патріотами метрополії. Але їх характер, витревалість йти раз обраним шляхом до найдалших консеквенцій, почуття честі, впертість, помогли їм довершити їх діло (про яке спершу навіть не думали) в становищі, в яким «свідомі» відразу свого «ідеалу» безхарактерники стараються його вихитрувати, вижебрати, вичарувати, або вимолити, щоби наприкінці зрадити... Сама «свідомість» не допоможе, ні сам запал. Великі річі стоять в сім світі твердими характерами, бо й світ сей не є м'який.

Говорять не раз в нас про «гармонію» у вихованні: що, мовляв, треба «гармонійно» розвивати всі спосібности — не лиш характер, але й свідомість, силу волі, знання і пр. Але казати так — значить казати за богато і — нічого: Qui trop embrasse, mal étreint (хто за богато обіймає — мало стискає). Бо казати, що треба розвивати всі здібности душі — се програма для нас, для наших внуків і для прадітів, се — загальник. Нам же треба звернути увагу на те, що — в даній хвилині історичній — є на потребу. А сим безперечно є передусім виховання твердих характерів. Розум може кермувати вашою енергією, але не створити

її. Життя є динамічне. Робимо його доцільним, даючи ідеальний напрямок його енергіям, але сама енергія є ірраціональна і ніяким знанням не покликає її до життя. Коли ви занадто загналися в один бік, тільки наглий і сильний зворот в инший бік, поставить вас на належний шлях, не шукання «гармонії»...

Вірність ідеї і країні, витревалість, певність себе, внутрішня дисципліна, вміння завше бути готовим, почуття честі, катехізм усійху, замилування до просторів, шукання пригод і сміх в обличчі небезпеки? Сеж і є те наставлення душі, без якого немає великих характерів, ні великих спільнот, ні великих задумів, ні великого патріотизму. Властне сеї душевний гарт скорше, аніж книжкою, можна виховати фізичними вправами і вихованням. З початку XIX в. жив і діяв в Англії Томас Ариольд, піонер спортивного руху і фізичної культури. Його спершу поборювали і викпивали, дітей забирали з коледжів, де не вчилися, лише спортували. Та хутко започаткований ним рух поширився в Англії і на континенті, а один француз писав про Ариольда, що він мав величезний вплив на зріст і силу характеру... англійця? — ні, британської імперії⁸⁾.

Хто гартує тіло, гартує душу, а моральний гарт і характерність — се фундамент сильної нації. Паскаль казав: «Спершу вправляйтеся, а віра прийде сама собою», а Гнат Льюїоля вважав зовнішні вправи за засіб для збудження відповідних почувань... Є анекдот про славного журналіста Жірдардена, який дістав візиту одного політичного

⁸⁾ George Ferré — A propos de la réforme scolaire — *Matin* Nr. 16678.

противника, що прийшов з наміром допровадити справу до поєдинку. Але Жірдан, потім, як забив другого свого противника, Кареля, постановив більше не поєдинкуватися. Бачучи подражнення гостя, він відмовився говорити з ним, аж той не сів в запропонований йому вигідний мягкий фотель. Коли се сталося, розмова прийняла лагідний перебіг і скінчилася добре. Чиж можна було гніватися, затопившись в мягкому фотелі? Бувби се завеликий контраст між станом душі та положенням, несприятливим виявляти гвалтовні почування! Такий контраст суперечить людській вдачі... А навів я сей анекдот на те, щоб збудити рефлексії: чи не винна в многих життєвих невдачах обставина, що занадто призвичаювалися люди до мягких фотелів, до теплих посад і вигідного життя, до мягкого, кімнатного виховання, не сприятливого виявляти сильні почування, і — кажу просто — до формування сильних характерів?

Скажуть, чиж не є в сім щось зневажливе для душі, викликати чисто механічними штучними способами — бажаний стан душі? Ні! Бо є глибший зміст в такім вихованню. Воно вказує, що нове наставлення душі не вичитується лиш з книжок, що аби засвоїти ідеї нового морального гарту, треба ними жити, цілим єством, мати їх в кождім фібри тіла, в крові. Лише тоді будуть вони не чужородним тілом, що випаде при першім стрясенню, а органічною частиною нашого «Я».

Та чиж се не утопія? — Ні!

Одні навички, можна замінити на інші, нераз протягом одної лиш генерації. Чомуб се не було можливе серед людей, коли се можливе в природі? Знана річ, напр., що в Новій Зеландії водяться папуги, які з вегетерянів стали споживачами ба-

ранячого сала від того часу, як до Австралії спроваджено овець з Європи. Знані експерименти, коли вихований змалку в товаристві крука голуб ставав м'ясожером. Там, де не стоять на заваді фізіологічні причини, такі метаморфози може довершити свідомо людська воля. Досвід показує, що деякі птахи не родяться з готовим почуванням «патріотизму», ворожости до породи (*homo sapiens*), яка витереблює їх рід, що се почуття прищеплюється

їм щойно вихованням, родичами, які передають молодим — нагромаджений мільонами літ досвід нечислимим поколінням далеких предків, передають емоції, інстинкт створіння — диких і вільних, що гордять хочби золотою кліткою.

Ті інстинкти свідомо плекати, в їх вогні перетопити схирлявілу душу, аби зробити її відпорною — ось ціль патріотизму.

Хто виховає в собі силу характеру, — той виховає те, що є єдине на потребу, бо решта приложиться! Хто сеї сили не виховає, тому програми і чужі костурі допоможуть, як мертвому, кадило. Без характеру — мертвий є всякий патріотизм.